

Наталія ОТРОХ (Київ)

РОБОТА БУДЯНСЬКОЇ ФАЯНСОВОЇ ФАБРИКИ ТОВАРИСТВА М.С.КУЗНЕЦОВА НА ОБОРОННУ ПРОМИСЛОВІСТЬ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Функціонування промислових підприємств у сучасних ринкових умовах характеризується наявністю значних невідповідностей між кінцевими результатами їх діяльності та господарськими витратами. З огляду на такий стан речей актуальним є фундаментальне вивчення історичного досвіду реалізації потенціалу вітчизняних промислових підприємств, в тому числі порцеляно-фаянсових, в умовах різних економічних систем. Адже у часи жорстких ринкових відносин європейські спеціалісти високо цінували продукцію українських виробників фарфору та фаянсу.

Метою дослідження є вивчення функціонування Будянської фаянсової фабрики Товариства М.С.Кузнецова під час Першої світової війни.

Відповідно до окресленої мети, були поставлені такі завдання: розглянути вплив соціально-економічної та політичної ситуації в країні періоду 1914— 1918 рр. на виробничий процес Будянської фаянсової фабрики Товариства М.С.Кузнецова; простежити зміни асортименту продукції фабрики відповідно до військових держзамовлень; вивчити умови побуту та матеріальне становище робітників фабрики в зазначений період.

Перша світова війна, з її величезним попитом на предмети бойового і матеріального постачання армії та флоту, викликала структурні зміни в промисловості країни. Швидко розвивалися лише ті її галузі, що працювали для задоволення потреб фронту, а решта здебільшого скорочувала своє виробництво. Всього протягом 1914 – 1917 рр. у країні закрилось близько 1800 підприємств переважно легкої та харчової, а також лісової та будівельної промисловості [6, 336]. Не становила виключення порцеляно-фаянсова галузь. У Новгород-Волинському повіті від 25 серпня 1915 р. у зв'язку з евакуацією машин за військовими причинами перестали функціонувати наступні фабрики і заводи: фаянсовий завод в селі Кам'яний брод – 70 робочих, фарфоровий завод м. Городниця – 5000 робочих, фарфоровий завод м. Баранівка 700 осіб, фарфоровий завод селище Довбуш – 500 осіб, фарфоровий завод при селищі Токарівка 100 осіб. Всі працівники цих заводів і фабрик, жителі навколишніх сіл і містечок, роз'їхалися по своїм місцям проживання [9, арк. 74].

Підприємства закривалися або скорочували своє виробництво через відсутність палива і сировини, нестачу робочих рук тощо. Царський уряд, не врахувавши, що війна вимагатиме максимального напруження сил всього народного господарства, і в першу чергу промисловості, не закріпив за підприємствами необхідної кількості кваліфікованих робітників. Від призиву в армію звільнялися лише робітники та службовці залізниці. Таким чином, до армії було мобілізовано понад 30 % довоєнної кількості промислових робітників.

Війна 1914 року внесла великі зміни до налагодженого механізму виробництва фарфору та фаянсу Товариства М.С.Кузнецова. Беручи до уваги, що внаслідок війни, торгові справи призупинилися, доставка закордонних матеріалів: золота, фарб, кобальту і декольмані припинилася, правління ухвалило скоротити виробіток товару на всіх фабриках наполовину. При цьому було висловлено бажання, щоб всі робочі залишалися на фабриках і працювали три-чотири дні на тиждень. Оскільки слід було негайно реалізувати залишки товарів в «торговлях», то працівники торгівлі, працювали «у будь-який час дня і ночі», отримуючи відповідну платню. Але навіть їм, з першого серпня почали виплачувати тільки 80%, оскільки торгові справи були припинені і не було достатнього притоку готівки від покупців [10, арк. 26]. Тоді ж були скорочені кредити неблагонадійним оптовикам.

Робочих і службовців забирали в армію, і господарям фабрик треба було піклуватись про сім'ї, що залишилися. Призначалася допомога дружинам у розмірі двох з половиною карбованців, дітям до 15 ро-

ків – двох карбованців. Тим, хто жив за наймом виплачували «квартирні» два карбованці, а працівникам торгівлі – п'ять карбованців. З тих, хто жив у господарських квартирах, плату не брали до повернення годувальника [10, арк. 34-35].

Все більше труднощів зазнавало виробництво: транспорт не справлявся з перевезеннями, дорожчало паливо. В результаті росли ціни на фабричний товар. В особливо скрутному становищі опинилася Ризька фабрика. Небезпеку окупації західних земель Росії викликала необхідність в евакуації фабрики. Рішення про це було підписане 28 липня 1915 року. Кузнєцови позбавлялися потужного виробництва. Фабрика оцінювалася за даними 1912 року в 2 256 928 крб. У 1914 році вона виробляла товару на 2 380 860 крб. За рік до війни там працювало 2 900 чоловік, а на момент евакуації чисельність скоротилася до 1950 чоловік. Частина робітників фабрики була переведена на Будянську фабрику.

Під час війни в бухгалтерських книгах Товариства вражає безліч видів виплат допомоги, пенсій. У 1914 р. на Будянській фабриці було створено комітет службовців товариства зі здійснення допомоги сім'ям робітників, призваних на військову службу, а також каса наречених [2, арк. 21].

Так окремі графи стосувалися робочих, службовців, сімейств мобілізованих, окремо виділялися нещасні випадки. Цікаво, що у військові роки пенсії видавалися з вирахуванням 30% службовцям і 20% робочим. З 1 травня 1916 року вирахування були відмінені. Добре розуміючи, якою складною для Кузнєцових була військова пора (евакуація підприємств, проблеми з доставкою імпортової сировини тощо), вони не знімали з себе вирішення соціальних проблем фабричних працівників. Проте у зв'язку з нестабільним положенням політичного і соціального життя в країні проблем не ставало менше. У вересні 1917 року з правління Товариства на заводи розсилається циркуляр, в якому сповіщалося про продаж продуктів з торгової комори з 1-го жовтня за собівартістю (вартість продукту і провезення його на фабрику). Враховуючи подорожчання життя, правління зробило надбавки до допомоги інвалідам і сім'ям мобілізованих у розмірі 25% . При цьому воно доводило до відома робочих, що за самовільне припинення робіт плата за прогул проводиться не буде.

У травні 1915 р. на IX Торгівельно-промисловому з'їзді за пропозицією П.П. Рябушинського був утворений Московський військово-промисловий комітет (МВПК). «Гаряча промова Павла Павловича на минулому торговельно-промисловому з'їзді, - відзначав лідер Товариства заводчиків і фабрикантів Московського району Ю.І. Поплавський, - послужила головним поштовхом для заклику всієї вітчизняної промисловості до мобілізації». Рябушинський пристрасно звернувся до ділової еліти країни: «Кожна фабрика, кожен завод – всі ми повинні тільки і думати, щоб зломити цю ворожу силу... Ми повинні зломити цю багатоголову німецьку змію, яка нас облуптала і зверху, і знизу, і зсередини, і ззовні» [8, 97]. До складу МВПК увійшли представники 26 галузей промисловості, розташованих на території, що включає 12 центральних губерній.

У березні 1916 року «Товариство М.С. Кузнєцова» виконало замовлення МВПК на 1 млн. телеграфних і 100 тис. шт. телефонних ізоляторів [13, арк. 278].

Велика і напружена робота Кузнєцових з відновлення виробництва оборонного значення була оцінена належним чином Міністерством Торгівлі і Промисловості. За достроковий випуск замовлення – «за вісім тижнів до обумовленого терміну» був знижений відсоток по виділеній Товариству позиції до 0,6% річних, проти зазначених раніше 3% [13, арк. 310].

Проте не все проходило так легко. Були чималі труднощі в освоєнні нового виду товарів, спрямованих на військову оборону на фабриках. Все це приносило додаткові збитки.

А життя тим часом неухильно дорожчало. Наголошувалися труднощі з матеріалами, паливом і робочою силою. Через зростання цін доводилося збільшувати заробітну плату. Виплати допомоги інвалідам, сім'ям, що залишилися без годувальника, нареченим, квартирних і ін. вимагали додаткових засобів. На соціальні виплати в 1918 році товариство виплатило 229 380 крб [14, арк. 88]. Доводилося піднімати ціни на свій товар. Заробітна плата до 1917 року збільшилася на 230%, а ціни на товар до цього моменту піднялися на 250%. В цілому ж ціни з 35% в 1915 року до вересня 1918 року збільшилися

до 1000%. При цьому попит на товари знижувався, доводилося відмовлятися від торгівлі на ярмарках. З 1915 року не вивозили продукцію на Ірбітську та Вологодську ярмарки, з січня 1916 року відмовилися від участі в Сибірській, а на Нижньогородській торгували тільки в одній лавці. З 1917 року вже не торгували і на Ярославському, Казанському і Рибинському ярмарках [16, арк. 93, 100, 105, 112-113, 128, 130, 155, 166, 183-185]

Військовий час, тим часом, вимагав негайного виконання державних замовлень не тільки технічного, але і побутового призначення. Фабрики поставляли посуд на склад імператриці, у військові шпиталі в Кронштадті, Царському Селі, Петергофі, Вітебську; у Школу прапорщиків в Гатчині, піхотним полкам, в Міський комітет Всеросійського Союзу міст, в Правління Червоного Хреста, в Центральний Військово-промисловий комітет і т.д. [10, арк. 136, 144, 157, 161, 179].

На 1 січня 1916 р. загальна кількість працівників на Будянській фаянсовій фабриці становила 1266 осіб; з них чоловіків 534, жінок 581, підлітків до 17 років: чоловічої статі 91, жіночої статі 55, військово зобов'язаних 316 [5, арк. 15].

На 1 січня 1917 р. загальна кількість працівників на Будянській фаянсовій фабриці становила – 945 осіб: жінок - 636, підлітків чоловічої статі до 17 років – 121, чоловіків старше 43 роки – 188, військово зобов'язаних – 316, з них отримали відстрочку – 68 [5, арк. 18].

Починаючи з 1915 р. у зв'язку з військовими діями фабрика зазнала проблем з отриманням з-за кордону каміння і глини, тому були прийняті міри для пошуку вітчизняної сировини [2, арк. 29].

З 1 серпня 1914 р. по 1 серпня 1915 р. фабрикою було переплачено у порівнянні з попередніми цінами: за матеріали – 2160 крб., золото і фарби – 7300 крб., за паливо – 18000 крб., за виплату заробітної плати – до 4500 крб. [2, арк. 110].

У зв'язку з військовими діями для таких вантажів як глина, земля, крейда, негашений вапняк, алебастр, гіпс, фарфорово-фаянсові вироби у 1915 р. в країні було скорочено строк розвантаження з 12 годин до 8, тому фабриці потрібно було встигати розвантажити товар і матеріали за 8 годин, щоб не виплачувати за простій вагонів [5, арк. 113].

Будянська фаянсова фабрика виконувала військові замовлення. Внаслідок цього фабрика почала випускати сантехнічний фарфор для потреб армії та госпіталів. У 1916 р. Будянською фабрикою було виконано такі замовлення:

для Єкатеринодарського комітету російського союзу міст (Ростов-на-Дону) замовлення на 5000 штук полукружок за ціною 11 крб. 40 коп. за сотню (рахуючи 90 % націнку);

-для головного комітету Всеросійського головного союзу на суму 84 крб. 70 коп.;

для Земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (відділ комітету північного фронту) на 50 тисяч фаянсових білих кружок за ціною 17 крб. ½ коп.;

для Центрального воєнно-промислового комітету (санітарний відділ) замовлення на 5 тисяч фаянсових круглих підкладних суден за ціною 2 крб. за штуку;

для Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам замовлення для потреб лазарету 25000 мисок трактирних 8 крб. 20 коп. за штуку, 25000 полукружок 16 крб. ½ коп. за штуку.

Крім звичної продукції фабрика почала також виробляти комплектуючі для зброї. Це вимагало значного переобладнання фабрики. 20 жовтня 1916 р. Товариством М.С.Кузнєцова була придбана фірма Південно-російське виробництво «Болт, шуруп, гайка» зі всіма правами і обов'язками, яка була повністю ліквідована у зв'язку з неможливістю відновити своє виробництво через відсутність станків, конфіскованих через несплату податків і позик [4, арк. 6]. Товариством Кузнєцова також було викуплено станки фірми у ревізійної комісії. Таким чином, фабрика повністю переорієнтувалась на військові потреби. У 1916 р. було виконано замовлення на чавунні снаряди до 90 мм бомбомету німецького зразка 6 000 штук за ціною 2 крб. 15 коп. на суму 12 900 крб. за замовленням харківського і московського військово-промислових комітетів і харківського обласного комітету; замовлення Московського військово-промислового комітету від 31 серпня 1915 р. на чавунні гранати до 90 мм бомбомету німецького зразка

50 000 штук за ціною 2 крб. 20 коп. на суму 110 000 крб.; замовлення Харківського обласного комітету Всеросійського союзу міст від 31 грудня 1915 р. на чавунні снаряди до 90 мм бомбомету німецького зразка 20 000 штук за ціною 1 крб. 90 коп. всього 38 000 крб.

Фабрика також виробляла для Всеросійського земського союзу міст випуклу плитку з глазур'ю для обкладення циліндричних котлів, для виготовлення хімічних кислот, потрібних для діючої армії [2, арк. 108].

За 1916 р. Будянською фабрикою були виконані такі замовлення для потреб державної оборони: фаянсові кружки 123 400 штук, миски трактирні 13 000 штук, тарілки 12 000 штук, блюдня 15 000 штук, чайники 120 штук, підкладні судна 5 000 штук [2, арк. 4, 11, 14, 19, 22, 26].

Підприємства, які працювали на оборону держави могли користуватися певною допомогою. Так, у 1916 р. вугільно-виробнича комісія виділила для задоволення потреб службовців і робочих Будянської фабрики, які працюють на оборону держави 300 пудів керосину [3, арк. 53].

Деякі підприємства Російської імперії у роки війни використовували працю військовополонених. Товариство М.С.Кузнєцова не використовувало таку практику [3, арк. 54].

Відповідно до постанови зборів від 31 жовтня 1916 р. працівники та службовці Будянської фабрики вносили одноразовий внесок 1 крб. за рік в Бюро союзу заводів харківського району, що працювало на оборону держави [3, арк. 73].

У воєнні роки фабрика працювала у тяжких умовах, боло втрачено багато робітників, яких призвали на фронт. За 1914 р. збиток від прийнятих в мобілізацію становив 735 крб. 89 коп. Тому 14 березня 1915 р. у зв'язку з неповним штатом службовців правління наказує після Великодня не давати робітникам ніяких відпусток за виключенням тільки тяжкохворих, яким може бути дана відпустка тільки з дозволу управління [2, арк. 46].

На протязі своєї роботи Товариство М.С. Кузнєцова давало своїм працівникам змогу вкладати вільні власні кошти під відсотки у розвиток фабрики. Але, починаючи з 1915 року була прийнята постанова про термін повернення вкладених заощаджень службовців фабрики: «Службовцям, які мають на фабриці вклади на відсотки, видавати назад внесені кошти тільки після заяви, поданої в правління або в контору фабрики. Гроші видаються на потреби до 200 крб. упродовж трьох днів, від 200 крб. до 1000 крб. через 14 днів, понад 1000 крб. через 30 днів [2, арк. 74].

З 1 травня 1915 р. Товариство М.С.Кузнєцова постановило на Будянській фаянсовій фабриці видавати допомогу сім'ям призваних на військову службу у такому розмірі:

1) сім'ям, призваних на військову службу, військових і службовців, які працювали менше 6 місяців ніякої допомоги не видавати.

1) якщо призваний працював на фабриці не більше року, то видавати його дружині 1 крб., дітям по 75 коп., на квартиру не видавати.

2) якщо призваний працював на фабриці більше року, але менше 5 років, дружині – 1 крб. 50 коп. на місяць, дітям - 1 крб., на квартиру не видавати;

3) якщо призваний працював на фабриці 5 років і більше, дружині – 2 крб., дітям – 1 крб. 75 коп., на квартиру – 2 крб. в місяць [2, арк. 66].

За 9 місяців 1915 року сума допомоги видана сім'ям призваних склала 11 147 крб. 42 коп. [2, арк. 155].

Незважаючи на скруту, керівництвом фабрики за перше півріччя 1917 р. було видано допомоги робітникам з благодійного капіталу 2 251 крб. 90 к., за друге півріччя видано 2 500 руб. У цілому за 1917 р. перевищення виплат з благодійного капіталу становило 1 252 крб. [12, арк. 84].

На початку 1917 року на фабриках було неспокойно. Війна, що приводила до втрат близьких, до зuboжіння населення, сприяла незадоволеності серед робочих, які виставляли свої вимоги господарям фабрик. Настрої робочих були прямим віддзеркаленням революційних подій в країні. 29 березня 1917 року відбувся з'їзд робочих фарфоро-фаянсових фабрик Товариства, що служать, в Москві. Обговоривши резолюцію з'їзду, правління вирішило влаштувати зустрічі, де б вирішувалися питання щодо вимог робочих і службовців адміністрацією за присутності третьої особи. На вимогу поліпшити

санітарно-гігієнічні умови було вирішено встановити додаткову вентиляцію, за можливості, закордонну, приділити більшу увагу устрою ясел і забезпеченню санітарного лікування дітей. З 16 квітня був введений 8 - годинний робочий день з двогодинною перервою на обід. Крім того, йдучи назустріч вимогам працівників, погодилися збільшити заробітну плату на 70-100%, виплачувати половину зарплати за невідпрацьований час з вини фабриканта, замість відпустки давати відпочинок щопонеділка і по суботам, продукти продавати за собівартістю, оплачувати проїзд делегатам на професійні з'їзди тощо. Становище робочих, звичайно, було важке і правління, усвідомлюючи це, йшло на поступки [10, арк. 136, 144, 157, 161, 179].

Брак хліба і продовольства змусили робочих організувати закупівельні комісії і реквізичійні загони. Хлібний пайок робочі могли отримати тільки на фабриках. На черговій нараді з делегатами від всіх фабрик в жовтні 1918 року було зазначено, що отримана в лютому позика в 5 млн. крб. витрачена на найнеобхідніші потреби підприємств, і представлено кошторис майбутніх витрат. Ухвалили уповноважити правління разом з Центральним робочим контролем клопотати у Вищій Раді Народного Господарства, в Державному Банку і у всіх урядових установах про отримання позики в 13 млн. крб. під заставу готових товарів, щоб позика в 5 млн. крб. була погашена з цієї позики і залишилося 8 млн. крб. Для отримання цих грошей терміново по всіх фабриках почали складати описи товарів в коморах, білій конторі і живописних, а також товар на складах і магазинах в Москві і Петербурзі. У результаті виявили наявність товару на 27 535 656 крб.88 коп. [11, арк. 15, 70].

У проханні на отримання позики зазначалось: «Беручи до уваги, що виробляючи вироби, як предмети першої необхідності, ми обслуговуємо широкі маси населення не тільки в межах Росії, а й у Білорусії, Фінляндії, Польщі, Кавказі, Україні..., тому ця позика є необхідною для підтримки фарфоро-фаянсового виробництва, що має загальнодержавне значення і збереже від безробіття робочих фахівців цієї промисловості» [11, арк. 9-12]. Товариство просило видати в першу чергу 2 млн., а потім ще 11 млн. крб. Перша сума була отримана з розрахунку 9,5% річних на шість місяців [11, арк. 12, 15, 69-70].

Правління Товариства М.С.Кузнєцова робило все можливе, щоб у тяжкі воєнні часи забезпечити необхідним і працівників фірми і підтримати виробництво, яке створювалося багатьма поколіннями цього роду, процвітало і складало гордість керамічної промисловості Росії.

Проаналізувавши діяльність фаянсової фабрики Товариства М.С.Кузнєцова в м. Буди у період Першої Світової війни можна зробити висновок, що на відміну від багатьох інших підприємств цієї галузі, які були ліквідовані, фабрика продовжила функціонувати за рахунок розширення асортименту відповідно до державних військових замовлень. Незважаючи на тяжкі часи, Товариство М.С.Кузнєцова продовжувало проводити соціальну роботу на своїх підприємствах: при фабриках працювали ясла, дитячі садочки, лікарні, виплачувалась допомога сім'ям працівників, які були мобілізовані на фронт.

Джерела та література:

1. Галкина Е., Мусина Р. Кузнєцовы. Династия и семейное дело / Елена Галкина, Раиля Мусина. – М. : Галерея «Времена года», 2005.— 402 с.
2. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО).— Ф. 634.— Оп. 2.— Спр. 112.— 184 арк.
3. ДАХО.— Ф.634.— Оп. 2.— Спр. 128.— 85 арк.
4. ДАХО.— Ф. 634.— Оп. 2.— Спр. 128 А.— 12 арк.
5. ДАХО.— Ф. 634.— Оп. 2.— Спр. 123.— 44 арк.
6. Історія Української РСР: У 8 т. 10 книг. Т. 4: Україна в період імпералізму (1900 – 1917) / [гл. ред. Ю.Ю.Кондуфор]. — К. : Наукова думка, 1978.— 532 с.
7. Китанина М. Проблема мобілізації промисловості і позиція підприємств в годы Первой мировой войны // Экономическая история. Обзорение / [под ред. Л.И.Бородкина]. — Вып. 10. М., 2005.— 216 с.
8. Петров Ю. Династія Рябушинських / Юрий Петров. — М. : Російська книга, 1997.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.— Ф. 1262.— Оп.1.— Спр. 217.— 256 арк.
10. Центральний історичний архів Москви (далі — ЦІАМ).—Ф. 337.— Оп. 2.— Спр. 48.— 368 арк.
11. ЦІАМ.— Ф. 337.— Оп. 2.— Спр. 52.— 206 арк.
12. ЦІАМ.— Ф.337.— Оп. 2.— Спр. 265.— 121 арк.
13. ЦІАМ.— Ф. 337.— Оп. 2.— Спр. 49.— 328 арк.
14. ЦІАМ.— Ф. 337.—Оп. 2.— Спр. 50.— 204 арк.